

Research Paper

Geopolitical Pathology of Iran's Free Trade-Industrial Zones (Case Study: Kish, Qeshm and Chabahar)

Mojtaba Salimi^{*1}

1. Assistant Professor, Hormuz Studies and Research Center, University of Hormozgan, Bandar Abbas, Iran.

ARTICLE INFO

Abstract

PP: 297-319

Use your device to scan and
read the article online

Keywords: *Global Production System, Territorialism, Free Trade-Industrial Zones, Iran*

More than four decades of import substitution policies have been adopted as a foreign trade strategy in Iran. This strategy, however, initially created levels of industrialization in the country; however, due to the prolongation of its implementation and the non-implementation of complementary steps and changes in the direction of not pursuing extroverted policies, it has not been able to create acceptable industrial and commercial development in the country. The prerequisite is profit and value added, they are deprived and this can lead to the inability and inefficiency of free trade-industrial zones. Given the importance of free trade-industrial zones in the processes of Iran's political economy, the present study used a descriptive-analytical method to measure the functions of free trade-industrial zones in southern and southeastern Iran (including Kish, Qeshm and Chabahar). It has examined the compatibility of these areas with the global production system. The results show that the logic governing the free trade and industrial zones of Iran does not correspond to the logic of production in the field of globalization. Because production in the contemporary era is highly dependent on the concept of territory and its social construction on different scales.

Citation: Salimi, M. (2025). **Geopolitical Pathology of Iran's Free Trade-Industrial Zones (Case Study: Kish, Qeshm and Chabahar)**. *Geography (Regional Planning)*, 15(60), 297-319

DOI: [10.22034/jgeoq.2025.411198.4059](https://doi.org/10.22034/jgeoq.2025.411198.4059)

^{1*} . **Corresponding author:** Mojtaba Salimi, **Email:** mojtabasalimi@hormozgan.ac.ir

Copyright © 2024 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

In the late 1950s, the creation of export processing zones or commercial-industrial free zones is considered one of the Irish inventions. The expansion of these areas later appeared not in industrialized countries but also in developing countries, and the success of some of these countries in achieving the initial goals of establishing these areas encouraged other countries to establish similar areas. Since the 1960s, many developing countries, some of which are now included in the group of newly industrialized countries, have chosen export-oriented strategies as their development strategy. Such strategies have been supported by international economic institutions such as the World Bank and the International Monetary Fund as the best way to promote development in developing countries. In the set of measures and policies related to export-oriented strategies, the establishment of commercial-industrial free zones has been used by most of the mentioned countries as a solution to change the overall direction of the economy from introversion to extroversion and free trade. Of course, among the countries with free zones, there are examples in which the establishment of such zones was not based on a specific development strategy. However, the establishment of these zones has been so much noticed and used by different countries that by 2022, about 7,200 export processing zones, parks or free ports have been registered in 130 countries of the world, and among them, Asian and Latin American countries have been the leaders in using these zones. In this connection, the idea of creating free zones and territories in Iran was first revealed in the early years of the 1930s with the emergence of issues and problems caused by the lack of port facilities and facilities and equipment needed to store

goods imported into the country in the major commercial and exchange ports of the south such as Khorramshahr, Bushehr and Bandar Abbas. At that time, due to problems in the field of unloading and storage of goods imported into the country, the idea of creating free zones was mentioned by some officials.

Methodology

The paper is applied in terms of purpose, descriptive in terms of inference method, and qualitative in terms of data nature. The method of data collection in this research is library and documentary; In this way, by referring to published first-hand works, an explanation and pathological analysis of Iran's free zones has been attempted.

Results and discussion

In the years 1992 to 2000, the most important source of income for the three free zones of Kish, Qeshm, and Chabahar was the import duties and the sale of passenger cards. This article clearly shows the special tendency of these regions and the way of operation and reliance of the regions in earning income. There is a clear reason for this issue, and that is the basis of the current revenues of the regions themselves for the creation of necessary infrastructures and facilities. On the other hand, as we get closer to 2016, the sum of the expenses of these three regions has increased from the sum of the incomes of the regions. In this connection, one of the important factors of this decrease in income, according to the experts of the Commercial-Industrial Zone Organization, is the decrease in investment due to sanctions and political issues. The three regions of Kish, Qeshm and Chabahar during the years 1992 to 2000 have earned a total of 462 million dollars in foreign currency income from the export of goods

(in all three regions), foreign tourists (in all three regions), transit (in Chabahar region) and fuel delivery (in Qeshm region).

Conclusion

The main foreign exchange income of Kish and Qeshm regions is from foreign tourism and fuel supply; So that in Kish 83% and in Qeshm 91% of foreign exchange income was from these places and the highest foreign exchange income of Chabahar was obtained from the place of goods transit 89%. In total, about 70 million dollars of goods have been exported from the three mentioned free zones during 9 years (2010 to 2019); it means that only about 15% of the foreign currency income of the regions is obtained from the place of goods export. According to the amount of non-oil exports of the country, it can be seen that Qeshm Free Zone accounted for less than half percent and two regions of Kish and Chabahar less than 0.02 percent of the country's non-oil exports. These figures clearly show how unsuccessful these regions are in export development. In addition, the free zones of Kish, Qeshm and Chabahar have exported 13, 166 and 0.7 million dollars respectively during the years 1395 to 1398. Therefore, during the twelve years from 2006 to 2018, the three mentioned regions have exported a total of about 250 million dollars of goods, of which Qeshm accounted for 91%, Kish for 8% and Chabahar for 1%.

Keywords: Global Production System, Territorialism, Free Trade-Industrial Zones, Iran

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work declaration of competing interest none.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We are grateful to all the scientific consultants of this paper.

References

1. Abarahimzadeh, I., & Aghasizadeh, A. (2011). The impact of Chabahar Free Zone on tourism development in its sphere of influence using regression model and t-test. *Geography and Development Quarterly*, (21), 5–26.
2. Bazrasi Organization of Iran. (2013, August 4). The second five-year plan for social and economic development of the Islamic Republic of Iran (1996–2000). Retrieved from <http://www.bazresi.ir>
3. Altejai, E. (2019). Free trade and industrial zones: A strategic tool for export development compared to three Asian countries. *Economic Research Quarterly*, (33), 189–222.
4. Jamshidifard, S. (2018). Tax law: Tax exemptions in free trade-industrial zones. *Accounting Quarterly*, (197), 15–21.
5. Hosseini, S. M. (2019). Performance evaluation of Iranian free zones based on cost-benefit analysis: A case study of Chabahar (Master's thesis). Tarbiat Modares University.
6. Rahimifar, M. (2012). Performance evaluation of Iranian free trade-industrial zones (Qeshm, Kish, and Chabahar) with an emphasis on domestic and foreign investments. *Economics Quarterly*, (12), 27–33.
7. Shakeri, A., & Salimi, F. (2016). Factors influencing investment attraction in Chabahar Free Zone and their prioritization using AHP technique. *Economic Research Journal*, (20), 95–130.
8. Shokouei, H. (2014). *New perspectives in urban geography*. Tehran: SAMT Publications.
9. Supreme Council of Free and Special Economic Zones. (2011). *Law on the administration of free trade-industrial zones of the Islamic Republic of Iran*. Tehran: Ministry of Industry, Mine and Trade.

10. Karimi Amiri, K. (2012). Potential and actual capacities of Iran's trade zones to realize the export development strategy (Master's thesis). University of Tehran.
11. Qeshm Free Trade-Industrial Zone Organization. (2013). Official website. Retrieved from <http://www.gheshm.ir>
12. Sistan and Baluchestan Province Planning Office. (2012). East Development Studies: Chabahar Free Trade-Industrial Zone (Vol. 1). Zahedan: Chabahar Free Zone Planning Office.
13. Naseri, S. M., & Sinki, B. (2022). Legal essentials of free zones. *Economics Quarterly*, (76), 49–52.
14. Vafadari, K. (2000). The role of free trade-industrial zones in non-oil exports (Master's thesis). Imam Sadiq University.
15. Begg, I. (2012). Investability: The key to competitive regions and cities? *Regional Studies*, 36(2), 187–193.
16. Brenner, N. B. (2018). Fixity and motion: Accumulation, territorial organization and the historical geography of spatial scales. *Environment and Planning D: Society and Space*, 16(4), 459–481.
17. Cox, K. R. (2001). Territoriality, politics and the "urban." *Political Geography*, 20(3), 745–762.
18. Cox, K. R., & Mair, A. (2018). Locality and community in the politics of local economic development. *Annals of the Association of American Geographers*, 78(2), 307–325.
19. Cox, K. R., & Townsend, A. R. (2005). The English politics of local economic development and the American model. *Regional Studies*, 39(4), 541–553.
20. Gilmour, P. M. (2023). Free ports: Innovative trading hubs or centers for money laundering and tax evasion? *Journal of Money Laundering Control*, 25(1), 63–71.
21. Hakimian, H. (2011). Iran's free trade zones: Back doors to the international economy? *Iranian Studies*, 44(6), 851–874.
22. Harvey, D. (1982). *The limits to capital*. Oxford: Basil Blackwell.
23. Harvey, D. (1985). *The urbanization of capital: Studies in the history and theory of capitalist urbanization*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
24. Harvey, D. (2009). *Social justice and the city* (Rev. ed.). Athens, GA: University of Georgia Press.
25. Keshavarzian, A. (2010). Geopolitics and the genealogy of free trade zones in the Persian Gulf. *Geopolitics*, 15(2), 263–289.
26. Liu, W. (2014). China's free trade zones: A study of their economic effects. *China Report*, 40(4), 431–444.
27. Mamman, A., B. N., Suleiman, M., & Ishak, I. (2013). Globalization and its consequences: Malaysian managerial perspectives and implications. *Asia Pacific Business Review*, 19(1), 102–128.
28. Moore, A. (2018). Rethinking scale as a geographical category: From analysis to practice. *Progress in Human Geography*, 32(2), 203–225.
29. Mukhopadhyaya, B., Pradhana, R. P., & Feridun, M. (2023). Finance-growth nexus revisited for some Asian countries. *Applied Economics Letters*, 18(6), 152–163.
30. Pitzl, R. G. (2014). *Encyclopedia of human geography*. London: GP Publishing.
31. Purcell, M. (2000). The decline of the political consensus for urban growth: Evidence from Los Angeles. *Urban Affairs Review*, 22(1), 85–100.
32. Sklair, L. (2010). Competing conceptions of globalization. In G. Ritzer & Z. Atalay (Eds.), *Readings in globalization: Key concepts and major debates* (pp. 45–63). West Sussex: Blackwell Publishing Ltd.
33. Taylor, P. J. (2018). Materialist framework for political geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 7(1), 15–34.
34. Turok, I. (2014). Cities, regions and competitiveness. *Regional Studies*, 38(9), 1069–1083.
35. Wallerstein, I. (2010). The modern world-system: Theoretical reprise. In G. Ritzer & Z. Atalay (Eds.), *Readings in globalization: Key concepts and major debates* (pp. 115–136). West Sussex: Blackwell Publishing Ltd.
36. Warf, B. (2016). *Encyclopedia of human geography*. London: SAGE Publications.

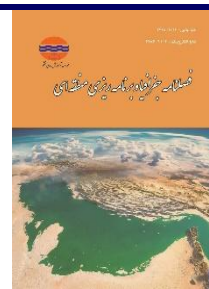
انجمن ژئوپلیتیک ایران

فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)

دوره ۱۵، شماره ۶۰، پاییز ۱۴۰۴

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲-۲۷۸۳

Journal Homepage: <https://www.jgeoqeshm.ir/>

مقاله پژوهشی

آسیب شناسی ژئوپلیتیکی مناطق آزاد تجاری- صنعتی ایران (مورد پژوهی: کیش، قشم و چابهار)

مجتبی سلیمی* - استادیار مرکز مطالعات و پژوهش هرمز، دانشگاه هرمزگان، بندرعباس، ایران

چکیده	اطلاعات مقاله
<p>بیش از چهار دهه از سیاست‌های جایگزینی واردات به عنوان راهبرد بازرگانی خارجی در ایران سپری شده است. این راهبرد اگرچه در آغاز، مقیاس‌هایی از صنعتی شدن را در کشور پدید آورد، اما به دلیل تاخیر در اجرا، فقدان سیاست‌گذاری اقتصادی با رویکردهای تکاملی و نیز تغییر جهت نیافتن به سوی سیاست‌های برونگرایی، نتوانسته توسعه صنعتی و تجاری قابل قبولی در کشور ایجاد نماید. در این زمینه، به‌نظر می‌رسد مناطق آزاد اقتصادی و تجاری ایران از الزامات فضایی که پیش شرط کسب سود و ارزش افزوده به‌شمار می‌رود، محروم است و این مسأله می‌تواند به ناتوانی و ناکارآمدی فزاینده در مناطق آزاد تجاری-صنعتی منتهی شود. با توجه به اهمیت فزاینده‌ی مناطق آزاد تجاری-صنعتی در فرایندهای اقتصاد سیاسی ایران، تحقیق حاضر با روش توصیفی-تحلیلی به سنجش کارکردهای مناطق آزاد تجاری-صنعتی جنوب و جنوب شرق ایران (شامل کیش، قشم و چابهار) پرداخته و میزان هم‌راستایی و انطباق این مناطق با نظام تولید جهانی را بررسی کرده است. نتایج نشان می‌دهد که منطق حاکم بر مناطق آزاد تجاری-صنعتی ایران با منطق تولید در عرصه جهانی شدن منطبق نیست؛ چراکه تولید در آینده‌ی باز جهانی به شدت وابسته به تکنولوژی است. از این رو و با توجه به فرایندهای اقتصادی و سیاسی ۲۰ ساله‌ی طی شده در این مناطق، به‌نظر می‌رسد دست‌کم در افق زمانی ۲۰۲۵، این مناطق در محرومیت نسبی ناشی از عدم برخورداری از رویه‌ها و دستاوردهای تولید تکنولوژیک‌محور، باقی خواهند ماند.</p>	<p>شماره صفحات: ۲۹۷-۳۱۹</p>
	<p>از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p>
	
	<p>واژه‌های کلیدی:</p>
	<p>نظام تولید جهانی، قلمروگرایی، مناطق آزاد، ایران</p>

استناد: سلیمی، مجتبی. (۱۴۰۴). آسیب‌شناسی ژئوپلیتیکی مناطق آزاد تجاری-صنعتی ایران (مورد پژوهی: کیش، قشم و

چابهار). فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه ای)، ۱۵(۶۰)، ۲۹۷-۳۱۹

DOI: 10.22034/jgeoq.2025.411198.4059

* نویسنده مسئول: مجتبی سلیمی، پست الکترونیکی: mojtabasalimi@hormozgan.ac.ir

مقدمه

در اواخر دهه ۱۹۵۰، ایجاد مناطق پردازش صادرات یا مناطق آزاد تجاری- صنعتی، یکی از اختراعات ایرلندی‌ها به شمار می‌رود. گسترش این مناطق بعدها نه در کشورهای صنعتی بلکه در کشورهای در حال توسعه نیز نمود پیدا کرد و موفقیت برخی از این کشورها در دستیابی به اهداف اولیه تأسیس این مناطق، کشورهای دیگر را به تأسیس مناطق مشابه ترغیب نمود (رحیمی فر، ۱۳۹۱: ۲۷). از دهه ۱۹۶۰ بسیاری از کشورهای رو به توسعه که برخی از آنان هم اکنون در گروه کشورهای تازه صنعتی شده قرار گرفته‌اند، راهبردهای صادرات‌گرایی را به عنوان راهبرد توسعه خود انتخاب کرده‌اند. این‌گونه راهبردها توسط نهادهای اقتصادی بین‌المللی از جمله بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول به عنوان بهترین راه برای ارتقای توسعه در کشورهای در حال توسعه مورد حمایت قرار گرفته است (Gilmour, 2023: 66). در مجموعه اقدامات و سیاست‌های مرتبط با راهبردهای صادرات‌گرا، تأسیس مناطق آزاد تجاری- صنعتی، به عنوان راهکاری برای تغییر جهت کلی اقتصاد از درونگرایی به برونگرایی و تجارت آزاد مورد استفاده اغلب کشورهای یادشده قرار گرفته است. البته در میان کشورهای دارای مناطق آزاد، نمونه‌هایی هست که در آن‌ها تأسیس این گونه مناطق مبتنی بر راهبرد توسعه‌ای مشخصی نبوده است. به هر حال تأسیس این مناطق آنچنان مورد توجه و استفاده کشورهای مختلف قرار گرفته است که تا سال ۲۰۲۲ حدود ۷۲۰۰ منطقه پردازش صادرات، پارک یا بندر آزاد در ۱۳۰ کشور جهان به ثبت رسیده و در این میان کشورهای آسیایی و آمریکای لاتین در استفاده از این مناطق پیشرو بوده‌اند (Mukhopadhyaya, et al, 2023: 156). در همین ارتباط، اندیشه ایجاد مناطق و سرزمین‌های آزاد در ایران نخستین بار در سال‌های آغازین دهه سی و با بروز مسائل و مشکلات ناشی از نبود تسهیلات بندری و تأسیسات و تجهیزات مورد نیاز برای نگاهداری کالاهای وارد به کشور در بندرهای عمده بازرگانی و مبادلاتی جنوب مانند بندر خرمشهر، بوشهر و بندرعباس آشکار گردید. در آن زمان در پی بروز مشکلات در زمینه تخلیه و انبار کالاهای وارد به کشور، اندیشه ایجاد مناطق آزاد به گونه‌ای درخور توجه، از سوی برخی از مسئولان عنوان شد (التجایی، ۱۳۹۸: ۱۹۱). اما بر اساس نتایجی که از مطالعات و بررسی‌های مهندسی مشاور دانمارکی «کامپساکس» منتخب سازمان برنامه وقت به دست آمده بود، ایجاد مناطق آزاد به صورت بندرها یا جزیره‌های آزاد مورد تأیید قرار نگرفت، اما توصیه شد برای رفع موانع و مشکلات تخلیه و انبار کالاهای وارد به کشور از راه بندرهای جنوب و همچنین تسهیل امر بازرگانی به لحاظ ضرورت مورد با فوریت هرچه بیشتر نسبت به ایجاد انبارهای عادی نگاهداری کالا و انبارهای آزاد گمرکی اقدام شود. بر اساس این توصیه در سال ۱۳۳۸ نسبت به ایجاد یک انبار نگاهداری کالا در خرمشهر اقدام شد.

ایجاد مناطق آزاد تجاری- صنعتی در ایران در کنار سیاست‌های جایگزینی واردات، از اواخر دهه ۱۳۶۰ مورد توجه جدی‌تر سیاست‌گذاران قرار گرفت. اما پس از گذشت حدود سه دهه از آغاز فعالیت مناطق آزاد در ایران، این مناطق در دستیابی به اهداف اساسی، که در ماده ۱ قانون چگونگی اداره مناطق آزاد به آن اشاره شده است، یعنی توسعه صادرات، موفق نبوده‌اند. در همین راستا، پژوهش‌هایی درباره محدودیت‌های اجرایی مناطق آزاد تجاری- صنعتی جمهوری اسلامی ایران (نشریه بررسی‌های بازرگانی، ۱۳۸۰، ۵-۸؛ ناصری و دیگران، ۱۳۹۶؛ جمشیدی‌فرد، ۱۳۸۷؛ شاکری و دیگران، ۱۳۹۵؛ حسینی، ۱۳۹۸؛ کریمی امیری، ۱۳۹۱؛ وفاداری، ۱۳۷۹) که اغلب به علل ناکامی این مناطق اشاره داشته‌اند، انجام شده

است. اما این پژوهش به بعد جدیدی که تاکنون مورد غفت واقع شده است می پردازد. یعنی ابعاد فضایی عدم توفیق مناطق آزاد تجاری- صنعتی جنوب و جنوب شرق ایران را در شکل قلمروگرایی مورد بحث قرار می دهد.

مبانی نظری

منطقه آزاد

محدوده‌ای در داخل مرزهای سیاسی کشور که مشمول محدودیت‌های قانونی، به ویژه مقررات گمرکی نباشد منطقه‌ی آزاد معرفی می‌شود (ولی قلی زاده و ذکی، ۱۳۹۱: ۶۵). به منظور معرفی مناطق آزاد، از اصطلاحاتی چون منطقه پردازش صادرات، منطقه تجارت خارجی و ... استفاده می‌شود. بانک جهانی منطقه آزاد را این گونه تعریف می‌کند: «منطقه آزاد تجاری، قلمرو معینی است که غالباً در محدوده‌ی داخل یک بندر یا در مجاورت آن قرار گرفته و در آن تجارت آزاد با سایر نقاط جهان مجاز شناخته شده است. چنانچه کالاها را می‌توان بدون عوارض گمرکی از این مناطق صادر یا وارد نمود و آن‌ها را برای مدتی در انبار ذخیره و در صورت لزوم بسته بندی و مجدداً صادر کرد. مناطق پردازش صادرات علاوه بر تسهیلات فوق، ابنیه و خدمات مورد نیاز جهت تولید، تبدیل مواد خام و کالاهای واسطه‌ای وارداتی به محصولات نهایی را به هدف صدور آن‌ها و برخی اوقات جهت فروش در بازار داخلی به شرط پرداخت حقوق و عوارض گمرکی معمول فراهم می‌نمایند. از این جهت منطقه آزاد، پردازش صادرات صادرات ناحیه صنعتی ویژه‌ای است که تولیدات آن جهت گیری صادراتی دارند. تسهیلات این مناطق جهت جلب سرمایه گذاران خارجی و تسهیل استقرار آن‌ها و معمولاً با مشوق‌های دیگری نیز همراه است (فتح‌اللهی راد، ۱۳۹۷: ۳۸).

این مناطق صرف نظر از فلسفه وجودی، ماهیت و کارکردهای اقتصادی- تجاری آن‌ها، از آن جهت که بخشی از حاکمیت و اقتدار سیاسی حکومت مرکزی را به خود اختصاص می‌دهند و نسبت به سایر عناصر سازمان سیاسی فضا از موقعیت ترجیحی برخوردارند، مورد توجه خاص جغرافیای سیاسی قرار دارند (حافظ نیا، ۱۳۹۱: ۴۰۶). این مناطق به صورت واحدهای سیاسی- اقتصادی هستند که دارای اختیارات ویژه‌ای در ورای اختیارات سایر واحدها و عناصر تقسیمات کشوری‌اند. مدیریت سیاسی و اداری این گونه مناطق، به طور عمده زیر نظر نماینده سیاسی حکومت در منطقه نیست؛ بلکه بالاترین مقام کشوری به طور مستقیم بر اداره‌ی این مناطق نظارت می‌کند و مقررات و قوانین اقتصادی و تجاری و مدنی خاصی بر آن‌ها حاکم است (همان: ۴۱۰). در مناطق آزاد، بطور نامحدود واردات مواد خام، داده‌های واسطه‌ای و کالاهای سرمایه‌ای به صورت معاف از حقوق گمرکی برای تولیدات صادراتی مهیا بوده و تشریفات زائد دولتی کمتر و انعطاف پذیری قوانین کار برای بنگاه‌ها در مناطق، نسبت به بازار داخلی بیشتر است. از سوی کشور میزبان، به بنگاه‌های مناطق آزاد تجاری- صنعتی بخشودگی و معافیت مالیاتی و امتیاز اعطا می‌شود و در این مناطق، خدمات ارتباطی و سایر زیرساخت‌ها، مطلوب‌تر از حد متوسط مابقی اقتصاد میزبان، موجود است. از نظر مالکیت، بنگاه‌های این مناطق، می‌توانند داخلی، بین‌المللی یا به صورت سرمایه‌گذاری مشترک باشند (Madani, 2019: 5). فعالیت در این مناطق از امتیازات ویژه‌ای چون معافیت‌های مالیاتی بر عملیات تولید و بازرگانی، دستمزدهای پرداختی، سود سهام و جز آن برخوردار است و در جهت ایجاد انگیزه‌ی

بیشتر بر طبق قوانین موضوعه مزایایی برای سرمایه‌گذاری‌های تولیدی خارجی، فراتر از آنچه در داخل کشور میزبان جاری است، در نظر گرفته می‌شود.

تعریف سازمان ملل از منطقه آزاد این است که: «منطقه آزاد، منطقه‌ای از قلمرو کشور است که خارج از محدوده فیزیکی و قانونی و اداری تأسیسات گمرکی قرار دارد، به طوری که ورود و خروج سرمایه و سود آن و به جا و به جایی نیروی کار متخصص در منطقه به سهولت صورت می‌گیرد و کالاها و مواد خارجی که منع قانونی نداشته باشد را می‌توان بدون هرگونه مانع گمرکی، ترانزیت در انبارهای آن نگاهداری کرد و یا در کارخانه‌های مستقر در آن تغییر شکل داده و به کالاهای دیگر تبدیل کرد». این گونه تولیدات بیشتر به منظور صادرات تولید گشته و در صورتی که به کشور میزبان وارد گردند مشمول مقررات و قوانین گمرکی آن خواهد شد (فتح‌اللهی راد، ۱۳۹۷: ۳۸). فلسفه وجودی این مناطق که در محدوده ای محصور، حراست شده و غیرقابل نفوذ قرار دارند، توسعه صادرات از راه تولید، تبدیل، بسته‌بندی، جداسازی، مونتاژ و غیره کالاهای قابل صدور مجدد با بهره‌گیری از سرمایه‌های خارجی و داخلی می‌باشد (امینی، ۱۳۹۲: ۲۱۴). به عبارتی دیگر، منطقه پردازش صادرات، ترکیبی از انبارهای صنعتی و تجاری مجهز به سایر انواع تأسیسات و تسهیلات است و غالباً در کنار شهرهای بزرگ و پرجمعیت ایجاد می‌شوند و یا در کنار محدوده‌ی محدود و محصور و حراست شده آن‌ها غالباً شهرک‌هایی با انواع تأسیسات و تسهیلات مورد نیاز ایجاد می‌گردد. به این ترتیب، منطقه پردازش صادرات، همان منطقه آزاد صنعتی است که در آن کالا به منظور صدور مجدد تولید می‌شود و لذا سرمایه‌گذاری در این گونه مناطق از انواع مالیات‌ها برای مدتی مشخص که کمتر از ده سال نیست، معاف است. همچنین، ورود انواع ماشین‌آلات و مواد اولیه به این مناطق از پرداخت حقوق و عوارض گمرکی معاف می‌باشد و لذا از مناطق آزاد صرفاً تجاری فوق‌العاده متمایز است.

نظام تولید جهانی و قلمروگرایی

مک‌گرو و لویترز جهانی‌شدن را به مثابه تضارب پیوندها و اندرکنش‌ها میان دولت‌ها و جوامع می‌دانند که به پیدایش نظام جهانی منجر شده است. از نظر آن‌ها مفهوم جهانی‌شدن فرایندی را تشریح می‌کند که به واسطه آن تجربه‌ها، تصمیم‌ها و فعالیت‌های جاری در یک بخش از جهان دارای پیامدهای معناداری برای افراد و جوامع در فواصلی به مراتب دوردست و در بخش‌های دیگر آن است (Mamman et al, 2013: 104). مفهوم نظام جهانی مستلزم پذیرش وابستگی عملکردی دولت‌ها و شرکت‌های مختلف اقتصادی به یکدیگر در زنجیره تولید و مصرف کالا است. مشارکت در زنجیره تولید کالا در واقع مشارکت در فرایند گردش جغرافیایی کار، سرمایه و مصرف میان سطوح مختلف فضایی از سطح محلی تا جهانی است. به دلیل اینکه کشورها و شرکت‌های اقتصادی در فرایند تولید و مصرف کالا از نظر منافع و زیان‌ها از سهم یکسانی برخوردار نیستند، همواره ترکیبی از همکاری و کشمکش میان کشورها و شرکت‌های مختلف وجود دارد. همچنانکه که والراشتاین ۲ معتقد است که نظام جهانی یک سیستم اجتماعی است که از مرزها، ساختارها، گروه‌ها، قوانین مشروعیت و انسجام برخوردار است. حیات نظام جهانی حاصل نیروهای متعارضی است که از طریق همکاری و کشمکش به آن انسجام می‌بخشند و همچنانکه که درصدد شکل‌دهی به این نظام در راستای منافع خود برمی‌آیند، سبب واگرایی در آن

1- McGrew and Lewis

2- Wallerstein

می‌شوند (Wallerstein, 2010: 205). ایده مرکزی در نظریه‌های جهانی شدن این است که بسیاری از مسائل معاصر را نمی‌توان به نحو کارآمدی در سطح دولت-ملت مطالعه کرد و باید بر اساس فرایندهای جهانی به آن مسائل نگرست (Sklair, 2010, 210). بر اثر این فرایندها، سیستم‌های سکونتگاهی کشورها بازتاب نقشی است که دولت‌های ملی در سیستم اقتصاد بین‌المللی بازی می‌کنند (شکویی، ۱۳۹۳: ۴۶۳). برای مثال، والراشتاین تقسیم کار را در نظام جهانی بر این اساس توضیح می‌دهد که کشورهای مرکز عوامل پیش‌برنده نظام اقتصاد جهانی هستند و کشورهای پیرامونی از طریق فراهم کردن مواد خام، کالاها، عرضه نیروی کار و بازار کالا و خدمات به کشورهای مرکز کمک می‌کنند (Pitzl, 2004, 54). مفهوم سیستم جهانی بیش از آن که بر مفهوم وابستگی^۱ تاکید داشته باشد، بر مفهوم همبستگی^۲ و روابط میان بازیگران مختلف تاکید دارد. با وجود این، تحلیل والراشتاین از نظام جهانی به شدت مورد توجه جغرافیدانان و جامعه‌شناسانی قرار گرفت که به دیدگاه نوسازی در جوامع در حال توسعه معترض بودند. این گروه از پژوهشگران بیش از آن که به مفهوم همبستگی کشورها در نظام جهانی تاکید داشته باشند، بر مفاهیم وابستگی یکسویه تاکید دارند. این دیدگاه در دهه ۱۹۶۰ تا حدود زیادی ناشی از این مسأله بود که کشورها در نظام اقتصاد جهانی از منافع ناهمسان برخوردار هستند. بر اساس نظریه وابستگی، وابستگی اقتصادی زمانی به وجود می‌آید که کشورهای پیرامونی به تولید چیزی تشویق شوند که خودشان آن را مصرف نمی‌کنند (یعنی مواد اولیه) و آن چیزی را مصرف کنند که خود آن را تولید نمی‌کنند (مثل کالاهای صنعتی) (Warf, 2016: 95).

واقعیت این است که طرفداران نظریه وابستگی تلاش کردند تا نارسایی‌های اجتماعی و اقتصادی در کشورهای در حال توسعه را متأثر از روابط یکسویه با کشورهای پیشرفته نشان بدهند و این نکته را نادیده می‌گرفتند که رقابت میان کشورها و مؤسسات اقتصادی برای انباشت سرمایه و کسب ارزش افزوده یک واقعیت است و به جای مقابله با فرایند رقابت در امر تولید، باید با آن همگام شد. در مقابل نظریه وابستگی معتقد بود که روابط کشورها در نظام تولید جهانی یک بازی با حاصل جمع صفر^۳ است که در آن سود کشورهای توسعه یافته الزاماً به معنای همان مقدار زیان برای کشورهای در حال توسعه است. به همین دلیل از دهه ۱۹۶۰ به بعد، بسیاری از کشورهای در حال توسعه برنامه‌های توسعه را بر مبنای خودکفایی تنظیم کردند و از مزایای رقابت در بازار تولید جهانی مانند ایجاد انگیزه برای ارتقاء تکنولوژی و ساختار سازمانی تولید ملی، بهره‌گیری از مزایای همکاری در نظام تولید، ارتقاء و بهبود زیرساخت‌ها و سرمایه‌های عمومی، ارتقاء مهارت و دانش نیروی کار، تنوع بخشی به اقتصاد ملی، انگیزه افزایش کیفیت تولید ملی و بهره‌گیری از اقتصاد مقیاس خود را محروم ساختند. با وجود نقش انکارناپذیر نیروهای خارجی در جهت‌دهی به جریان فضایی سرمایه باید پذیرفت که کشورهای در حال توسعه از پتانسیل سرمایه‌پذیری پایینی در نظام تولید و رقابت جهانی نیز برخوردار هستند و علیرغم بازار مصرف گسترده و فزاینده، بازار تولید و فرآوری کالا در آن‌ها از مزیت‌های نسبی- مکانی کافی برخوردار نیست و توانایی لازم را برای جذب سرمایه ندارند تا به جای اعطای یارانه‌ها به بخش صنعت و تجارت، محیط کسب و کار را برای سرمایه‌گذار جذاب کنند (Turok, 2014: 74).

-
- 1- dependency
  - 2- interdependency
  - 3- zero-sum game

فرایند تصمیم‌گیری سرمایه‌گذاران بخش صنعت و تجارت به طور عمده شامل دو بخش عمده می‌شود: در گام اول برای این که یک پروژه سرمایه‌گذاری سودمند باشد باید بتواند معیار سرعت بازگشت‌پذیری سرمایه و سود را بر اساس نظر سرمایه‌گذار تأمین کند. و در گام دوم و پس از آن که نوع فعالیت اقتصادی مطلوب سرمایه‌گذار مشخص شد باید مکان فعالیت مورد نظر تعیین شود. نکته کلیدی که در فرایند تعیین مکان فعالیت‌های تولیدی و تجاری باید در نظر داشت این است که مؤلفه‌های مکانی که مانع یا محرک سرمایه‌گذار می‌شوند تا حدود زیادی خارج از کنترل مستقیم سرمایه‌گذار هستند (Begg, 2012: 188). این مولفه‌ها شامل سرمایه‌ها و زیرساخت‌های عمومی، بازار بومی سرمایه، بازار نیروی کار بومی، سرمایه اجتماعی و شیوه حکمروایی و نحوه اعمال قدرت در بازار سرمایه و تولید می‌شود (Ibid, 191-192) که به طور عمده در برگزیده عوامل و نیروهای رشد و توسعه بومی هستند و دولت‌ها در تقویت یا تضعیف آن‌ها نقش عمده‌ای دارند. گفته شد که از دهه ۱۹۶۰ به بعد، بسیاری از کشورهای در حال توسعه برنامه‌های توسعه را بر مبنای خودکفایی تنظیم کردند. در این فرایند با تأکید بر قلمروگرایی و دولت-ملت، یک توافق و هماهنگی میان دولت و بخش خصوصی شکل گرفت که بازار تولید و مصرف داخلی را در انحصار عوامل تولید داخلی قرار داد و آن را از جریان رقابت جهانی در امان نگه داشت. بر اساس نظریه تیلور، دولت-ملت‌ها به عنوان یک سطح میانی (سطح ایدئولوژیک) نقش اساسی ایفا کردند. دولت-ملت‌ها به عنوان حلقه اتصال میان سطح جهانی یا همان سطح واقعیت که نظام سرمایه‌داری در این مقیاس عمل می‌کند و سطح محلی (شهری) یا همان سطح تجربه‌های روزمره زندگی عمل کردند (Taylor, 2012, 25) و با بهره‌گیری از رسانه‌ها توانستند مسأله نابرابری‌های طبقاتی موجود درون کشورهای در حال توسعه را به مسأله رقابت میان کشورهای در حال توسعه و کشورهای توسعه‌یافته تبدیل کنند. دولت‌ها روحیه ملی‌گرایی و قلمروگرایی را تقویت کردند و هویت مردم در سطح محلی به این صورت شکل گرفت که آن‌ها به عنوان یک گروه واحد (دولت-ملت) توسط جهان بیرون تحت فشار هستند (Cox, 2018, 319). این ایدئولوژی توانست یک حلقه اتصال آرام‌بخش میان سطح محلی (شهری) و سطح جهانی فراهم کند. به هر طریق، مقاومت کشورهای در حال توسعه برای ورود به بازار رقابت جهانی سبب شد تا اثرات علیت دورانی^۱ به شکل منفی در این کشورها نمایان شود و توان رقابتی آن‌ها و موسسات تجاری و تولیدی درون مرزهای ملی به واسطه تحلیل تکنولوژی و تضعیف موقعیت ژئوپلیتیکی آن‌ها روز به روز کاهش یابد و از ورود به بازار رقابت جهانی باز بمانند.

برای پاسخگویی با مسأله پیش رو، کشورهای در حال توسعه به تدریج بعد از دهه ۱۹۸۰ متوسل به راهبرد توسعه مناطق آزاد تجاری-صنعتی شدند. برای مثال در کشور جمهوری اسلامی ایران برای اولین بار، منطقه آزاد تجاری کیش در سال ۱۹۸۹ با مساحت ۹۱ کیلومتر مربع تأسیس شد (Hakimian, 2011, 865). در واقع مناطق آزاد تجاری-صنعتی یک پاسخ جهانی برای یک مسأله جهانی بودند. با توجه به محدودیت منابع و تنگناهای اقتصادی-اجتماعی موجود در کشورهای در حال توسعه، مناطق مذکور همانند قطب‌های رشد به درون ادبیات برنامه‌ریزی توسعه اقتصادی کشورها وارد شدند تا به تدریج زمینه را برای ورود فعالانه کشورهای در حال توسعه به نظام تولید و مصرف جهانی فراهم کنند (Keshavarzian, 2010, 263-264). برای مثال، نگاهی به نقش مناطق ویژه اقتصادی در رشد و توسعه چین در اوائل دهه ۱۹۸۰ نشان

داد می دهد که دنگ شیائوپینگ، رهبر آن کشور، برای اجرای سیاست درهای باز خود و اعتلای اقتصادی چین همه امید خود را معطوف به مناطق ویژه اقتصادی کرده بود. این مناطق را موتور محرکه اقتصاد و نوسازی چین می دانست (خرم، ۱۳۹۴: ۳۲). مناطق آزاد تجاری در واقع مکانیزم های حقوقی هستند که به واسطه آنها امکان حرکت (در مقابل سکون و ایستایی) در فضا داده می شود. در نتیجه وقتی یک شهروند و یا مؤسسه اقتصادی وارد مناطق آزاد تجاری می شود گو این که قوانین موجود آن کشور به حال تعلیق درمی آیند. مناطق آزاد تجاری از نظر تصمیم گیران و مدیران به عنوان یک مکانیزم مهم برای آزادسازی اقتصاد و جهانی شدن کشورها مورد حمایت قرار گرفته است (Keshavarzian, 2010, 263-264). این گرایش به طرق گوناگون توجیه شده است. نخست این که مناطق آزاد تجاری-صنعتی به عنوان یکی از محورهای اساسی استراتژی جذب سرمایه در نظر گرفته شده اند که تولید مبتنی بر صادرات را تشویق می کند و به تنوع بخشی و رشد اقتصادی بلندمدت منجر می شود. همچنین، کسری بودجه را کاهش می دهند و رقابت پذیری بازار را از طریق تقویت صنایع بومی ممکن می سازد. دوم اینکه این مناطق برای کشورهایی که دارای میزان بالای بیکاری هستند، به عنوان مناطق ایجاد اشتغال در بعد منطقه ای و ملی و افزایش تولید ناخالص ملی در نظر گرفته می شوند. سومین دلیل برای حمایت از این استراتژی این است که این مناطق راهی برای انجام اصلاحات و جایگزینی اقتصاد آزاد است (Hakimian, 2011, 853; Liu, 2014, 835).

روش تحقیق

تحقیق حاضر به لحاظ هدف، کاربردی، به لحاظ روش استنتاج، توصیفی و به لحاظ ماهیت داده ها، کیفی است. شیوه گردآوری داده ها در این تحقیق، کتابخانه ای و اسنادی است؛ به این صورت که با مراجعه به آثار دست اول انتشار یافته، اقدام به تبیین و تحلیل آسیب شناسانه ی مناطق آزاد ایران شده است.

یافته ها

نظام تولید جهانی و قوانین مناطق آزاد تجاری-صنعتی ایران

سرمایه در عصر جهانی شدن به نحو فزاینده ای سیال است و به همین جهت گزینه های بیشتری برای انتخاب مکان جهت سرمایه گذاری دارد (Purcell, 2020, 89). بر این اساس، مناطق آزاد تجاری نیز همانند بسیاری از مراکز تجاری-صنعتی دیگر مثل کلانشهرها، خوشه های صنعتی و مراکز نوآوری باید برای جذب سرمایه با یکدیگر رقابت کنند. به این منظور آنها بسته های مالیاتی، خدمات عمومی، تسهیلات قانونی و اداری متنوعی را به سرمایه گذاران پیشنهاد می کنند تا سرمایه گذار مکان دیگری را برای سرمایه گذاری انتخاب نکند. بر همین اساس، ماده ۱۳ قانون فعالیت های اقتصادی موجود را به مدت ۱۵ سال از مالیات بر درآمد و دارایی معاف می کند. ماده ۱۴ مبادلات بازرگانی با خارج از کشور را از شمول مقررات صادرات و واردات مستثنی می داند. ماده ۱۸ قانون نیز زمینه تشکیل بانک ها و مؤسسات مالی و ماده ۲۸ نیز در زمینه مؤسسات بیمه مطرح شده است تا از این طریق مناطق آزاد بتوانند در بازارهای جهانی و منطقه ای رقابت کنند. پژوهش های متعددی درباره محدودیت های اجرایی موارد فوق انجام گرفته است (نشریه بررسی های بازرگانی، ۱۳۸۰، ۵-۵).

۸: ناصری و دیگران، ۱۳۹۶؛ جمشیدی‌فرد، ۱۳۸۷؛ شاکری و دیگران، ۱۳۹۵) که به محدودیت‌ها و توان‌های مناطق آزاد از نظر تسهیلات عمومی، مزیت‌های مالیاتی، سهولت قوانین مالی و بیمه‌ای پرداخته است. پژوهش حاضر درصدد است تا ابعاد فضایی عدم توفیق مناطق آزاد تجاری- صنعتی جنوب و جنوب شرق ایران را به عنوان یکی از راهبردهای افزایش درآمد عمومی، ایجاد اشتغال سالم، حضور فعال در بازارهای جهانی و منطقه‌ای و تولید و صادرات کالا (ماده ۱ قانون چگونگی اداره مناطق آزاد تجاری - صنعتی جمهوری اسلامی ایران) مورد بررسی قرار داد، زیرا این جنبه از موضوع، علیرغم اهمیت آن، تا کنون از منظر پژوهش‌های صورت‌گرفته مغفول مانده است.

پژوهش‌های علوم اجتماعی از دهه ۱۹۷۰ به بعد توسعه قابل توجهی در زمینه اهمیت فضا (قلمرو) در موفقیت اقتصادی شهرها و مناطق آزاد فراهم کرده‌اند. نگرش‌های فلسفی مانند رویکرد پوزیتیویسم، واقع‌گرایی و به ویژه اقتصاد سیاسی تا اندازه زیادی به درک ماهیت قلمرو کمک کردند. در این میان دیوید هاروی، جغرافیدان معروف، مهمترین شخصیتی است که توانست ابعاد فضایی (قلمروی) توسعه اقتصادی را به نحو موفقیت‌آمیزی بسط دهد. به باور کوکس نبوغ هاروی در همین امر است (Cox, 2001: 746). هاروی پس از آن که در "عدالت اجتماعی و شهر" می‌نویسد که A فضا به خودی خود نه مطلق ۱، نه نسبی ۲ و نه ارتباطی ۳ است، بلکه برحسب شرایط می‌تواند همه یا یکی از آن‌ها باشد (Harvey, 13: 2009)، در اثر بعدی خود به نام "شهرنشینی سرمایه" (Harvey, 1985: 125-164) می‌کوشد تا نشان دهد که چگونه و چرا توجه به مفهوم مطلق فضا در سیستم تولید جهانی معاصر به منظور انباشت سرمایه و موفقیت شهرها و مناطقی مانند مناطق آزاد تجاری- صنعتی ضرورت دارد. مفهوم مطلق فضا به این معنا است که سرمایه برای انباشت و کسب ارزش افزوده به فضا نیاز دارد، در صورتی که مفهوم نسبی و رابطه‌ای از فضا چندان شرطی را الزامی نمی‌داند. در ادامه، این پژوهش قصد دارد این نگرش را در مناطق آزاد تجاری-صنعتی ایران منطبق سازد و دلایل ناکارآمدی آن‌ها را از منظر فضایی تشریح کند.

در نظام تولید جهانی معاصر، روابط مبادله‌ای یک بنگاه اقتصادی به ندرت پایدار است، زیرا سرمایه‌داری به عنوان محرکی برای دستیابی برای سود بیشتر و جدید عمل می‌کند که در نهایت به تسریع بازساخت اقتصادی مکان‌ها منجر می‌شود (Cox et al, 2018: 308). بنابراین ویژگی سیال سرمایه یکی از ویژگی‌های مهم آن در عصر جهانی‌شدن است. از طرف دیگر، سرمایه‌گذاری در سرمایه ثابت یک امر ضروری برای انباشت سرمایه به شمار می‌رود (Harvey, 1982: 80-379). سرمایه‌گذاری در سرمایه ثابت به این معنا است که باید میزان قابل‌توجهی از سرمایه یک سرمایه‌گذار در زیرساخت‌های فیزیکی و اجتماعی (حمل و نقل، بهداشت، آموزش نیروی کار) موجود در یک منطقه مصرف شود تا در یک بازه زمانی معین بتواند به سود مورد انتظار دست یابد. شرایط بازار نیروی کار، مهارت‌های تخصصی نیروی کار، روابط با کارمندان و مدیران دولتی، توانایی نسبی پیش‌بینی فرایندهای اقتصادی، اعتماد حاصل شده میان یک بنگاه و سایر بنگاه‌ها و سازمان‌های دولتی منطقه، علائم تجاری و دانش محلی بنگاه (Cox et al, 2018: 309) به عنوان زیرساخت‌های اجتماعی و فرهنگی هر منطقه شرایط منحصر به فردی هستند که مناطق مختلف اقتصادی را از همدیگر متمایز می‌سازد

1- absolute

2- relative

3- relational

و از قابلیت انتقال جغرافیایی پایین برخوردار هستند. به سبب ظرفیت اندک انتقال این ویژگی‌ها از یک مکان به مکان دیگر، بنگاه‌های اقتصادی با مسأله وابستگی مکانی روبرو می‌شوند که به شرایطی دلالت دارد که بنگاه‌های مختلف اقتصادی برای حصول به سود مورد انتظار به شرایط مکانی و خاص هر منطقه وابسته می‌شوند. به طور معمول، فعالیت‌های صنعتی در مقایسه با فعالیت‌های تجاری، بیشتر با مسأله وابستگی مکانی درگیر می‌شوند.

سرمایه‌ای که در شکل ثابت آن در زیرساخت‌های فیزیکی و اجتماعی توسط بنگاه‌ها مصرف می‌شود، به شدت توسط سرمایه در گردش تهدید می‌شود. از یک سو سرمایه در گردش تلاش می‌کند تا برای فتح بازارهای مصرف و تولید در یک قلمرو خاص راهی برای نفوذ بیابد و از سوی دیگران، بنگاه‌ها و مؤسسات موجود در یک قلمرو به دنبال یافتن راهی برای جلوگیری از ورود رقیبان جدید در منطقه یا ورود کنترل‌شده آن‌ها هستند. به همین خاطر اغلب یک کنش جمعی از سوی بنگاه‌ها و مؤسسات اقتصادی موجود در منطقه شکل می‌گیرد تا مسأله وابستگی مکانی را کنترل کنند (Cox et al, 2018: 308). هدف بنگاه‌های موجود این است که راهبردهای اقتصادی را مطابق علایق و دستورالعمل خویش در منطقه حاکم کنند. بر این اساس، آن‌ها باید از این توان برخوردار باشند که سرمایه‌هایی که وارد منطقه می‌شوند را مطابق با استراتژی‌های اقتصادی خود هدایت کنند و اگر موفق به کنترل آن نشوند، به دلیل اینکه سرمایه‌های جدید از تکنولوژی و دانش جدید برخوردارند، در فرایند رقابت با سرمایه جدید شکست می‌خورند. کاهش توان رقابتی یک بنگاه در مقابل بنگاه دیگر جابجایی مکانی را ضروری می‌سازد. ولی همانگونه که ذکر شد امکان جابجایی جغرافیایی زیرساخت‌های فیزیکی و اجتماعی به سهولت امکانپذیر نیست. بنابراین همه بنگاه‌هایی که در یک منطقه اقدام به سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌ها کرده‌اند، باید بتوانند در مقابل سرمایه در گردش، که موجودیت آن‌ها را تهدید می‌کند، مقابله کنند. تضاد جغرافیایی و بنیادینی که میان قدرت در حال ظهور برای غلبه بر فضا و زیرساخت‌های فضایی ثابت وجود دارد این هدف را الزامی می‌کند (Harvey, 1985: 150). بنابراین، مسأله تضاد میان سرمایه ثابت و سرمایه در گردش در فرایند گردش فضایی سرمایه به تضاد دیالکتیکی میان قلمروسازی و قلمروزدایی روابط اجتماعی (Brenner, 2018: 461) منجر می‌شود و مسأله موفقیت یا ناکامی بنگاه‌های اقتصادی از این طریق با سیاست‌های قلمروی و مفهوم دولت پیوند می‌خورد و سرمایه‌گذاران سعی می‌کنند برای حصول به هدف خود با نهادهای دولتی وارد همکاری شوند. همکاری میان دولت و سرمایه‌گذاران زمانی جدی است که دولت نیز از منافع حاصل از سرمایه‌گذاری سود ببرد.

مفهوم مناطق آزاد تجاری-صنعتی در ایران یک مفهوم رها از قلمرو است و از نظر ورود و خروج سرمایه بسیار نفوذپذیر هستند. این مناطق در مجاور کشور مادر، که یک مفهوم به شدت وابسته با قلمرو و نفوذناپذیر است، تأسیس شده‌اند. ماده ۲۰ قانون چگونگی اداره مناطق آزاد تجاری-صنعتی اشاره می‌کند که ورود و خروج سرمایه و سود حاصل از فعالیت‌های اقتصادی در هر منطقه، آزاد و بدون کنترل می‌باشد. همچنین، بند پ ماده ۴ مقررات سرمایه‌گذاری در مناطق آزاد تجاری-صنعتی جمهوری اسلامی ایران بیان می‌دارد که سرمایه‌ها تحت شرایطی پذیرفته می‌شود که مستلزم اعطای امتیاز یا حقوق انحصاری به سرمایه‌گذار توسط سازمان نباشد. از سوی دیگر، بر اساس ماده ۱۵ قانون چگونگی اداره مناطق آزاد و نیز تبصره ماده ۸ آیین‌نامه اجرایی قانون مقررات صادرات و واردات، ورود کالاهایی از مناطق آزاد به داخل کشور که مجموع ارزش افزوده و مواد اولیه داخلی به کار رفته در تولید کالا بیش از ۶۰٪ است، در صورتی که اگر به تأیید کمیته موضوع

ماده ۱ آیین‌نامه برسد، از پرداخت تمام یا قسمتی از حقوق گمرکی و سود بازرگانی معاف می‌باشند. و در نتیجه کالاهای که این شرط را ندارند باید حقوق گمرکی را پرداخت کنند. از طرف دیگر بر اساس ماده ۱۷ قانون چگونگی اداره مناطق آزاد، کالاهایی که برای به کارگیری و مصرف در منطقه از داخل کشور به مناطق حمل می‌گردند، از موارد نقل و انتقال داخلی کشور محسوب می‌شوند که نیازمند پرداخت حقوق گمرکی نمی‌باشند.

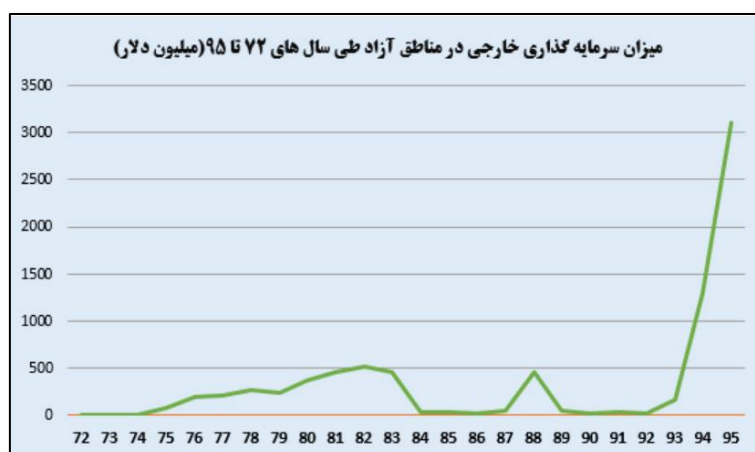
بنابراین، اگر چه مؤسسات اقتصادی داخل کشور بدون هیچ اعمال محدودیتی می‌توانند کالاهای خود را به منطقه ارسال کنند، اما ورود کالاهای تولید شده در منطقه به داخل دارای محدودیت است. سرمایه‌گذارانی که در منطقه اقدام به سرمایه‌گذاری تولیدی می‌کنند در دستیابی به بازار مصرف داخلی محدود می‌شوند. در اینجا، با یک مفهوم متضاد فضایی از سرمایه مواجه می‌شویم: از یک سو سرمایه‌گذارانی که در منطقه آزاد سرمایه‌گذاری کرده‌اند و نمی‌توانند ورود و خروج کالا و سرمایه را کنترل کنند و از سوی دیگر سرمایه‌گذارانی که در داخل کشور در فعالیت تولید سرمایه‌گذاری کرده‌اند و در مقابل ورود و خروج کالا و سرمایه با مفهوم قلمرو تجهیز شده‌اند و می‌توانند مسأله وابستگی قلمروی را کنترل کنند. به عبارت دیگر، برای سرمایه‌گذاران داخلی منطقه آزاد تجاری جزء قلمرو ملی محسوب می‌شود ولی برای سرمایه‌گذارانی که در منطقه آزاد فعالیت می‌کنند، حق ورود محدود به سرزمین اصلی را دارند.

بنابراین، تصور دولت مرکزی از مفهوم مناطق آزاد یک مفهوم رها از قلمرو است و سازمان مناطق آزاد تجاری- صنعتی به عنوان شاخه محلی دولت (ماده ۵ و ۶ قانون) نیز از توان مدیریتی، قانونی و مالی کمی برخوردار است تا به ایجاد یک منطقه آزاد که بر اساس مفهوم قلمرو محلی شکل گرفته باشد، کمک کند. بر اساس ماده ۲ قانون چگونگی اداره مناطق آزاد تجاری- صنعتی جمهوری اسلامی ایران "درآمد سازمان‌های مناطق آزاد صرفاً بایستی در چارچوب بودجه سالیانه که به تصویب هیأت وزیران می‌رسد هزینه شود". هم‌چنین بر اساس ماده ۶ این قانون "سازمان توسط هیأت مدیره اداره خواهد شد که اعضای هیأت‌مدیره توسط وزیران انتخاب خواهند شد". بنابراین ساختار مدیریت و حکمروایی مناطق آزاد تجاری- صنعتی ساختاری است که در آن مدیریت محلی از توان بالای مالی و مدیریتی برخوردار نیست و همانگونه که کوکس معتقد است حساسیت لازم را در مواجهه با نیازهای سرمایه‌گذاران ندارد (Cox et al, 2005: 2). به عبارتی دیگر، سرمایه‌گذاران خارجی با یک خلع قانونی از طرف دولت مرکزی مواجه‌اند که همین امر هم می‌تواند انگیزه سرمایه‌گذار را جهت سرمایه‌گذاری در منطقه بکاهد و در ادامه اعتماد واقعی نسبت به سود و ارزش افزوده بیشتر از بین رود. مسأله دیگری که ناشی از عدم توجه به اهمیت نقش فضا در توفیق مناطق آزاد تجاری وجود دارد، مسأله تأمین زیرساخت‌های اجتماعی در منطقه آزاد تجاری است. بر اساس قانون، سازمان منطقه آزاد هزینه تأمین زیرساخت‌های اجتماعی را در قالب عوارض مختلف از سرمایه‌گذر اخذ می‌کند. بنابراین حتی اگر برای تأسیس زیرساخت‌ها از اعتبارات خارج از منطقه (اعتبارات ملی) استفاده شود، بازپرداخت این اعتبارات فقط از محل درآمدهای سازمان انجام می‌گیرد (ماده ۱۰ و ۱۹ قانون، تبصره ۲۸ برنامه دوم توسعه اجتماعی و اقتصادی جمهوری اسلامی ایران). زمانی که ورود و خروج به منطقه آزاد تجاری-صنعتی آزاد باشد، این امکان برای مؤسسات اقتصادی و تجاری دیگر پیش می‌آید که بدون پرداخت هزینه از زیرساخت‌هایی که هزینه آن توسط سرمایه‌گذاران منطقه تأمین می‌شود استفاده کنند. اگر چه بر اساس آیین‌نامه اجرایی اخذ عوارض در مناطق آزاد تجاری-صنعتی جمهوری اسلامی ایران، عوارض ورود و خروج و عوارض تردد اخذ می‌شود، ولی نحوه هزینه آن توسط بخش خصوصی صورت نمی‌گیرد. بلکه دولت تعیین‌کننده‌ی نحوه‌ی هزینه‌ی درآمدهای حاصل از منطقه است. مسلماً

سرمایه‌گذاران بین‌المللی با کسب اطلاع از نحوه هزینه و فرایند احداث زیرساخت‌ها در مناطق اقدام به سرمایه‌گذاری می‌کنند. سرمایه برای کسب سود و ارزش افزوده به فضا (قلمرو) نیاز دارد. فضا برای کسب سرمایه امر ضروری است. نظام تولید جهانی معاصر نیز دارای سازمان قلمروی است (Brenner, 2018: 461). و همانگونه که والراشتاین مطرح می‌کند سیستم جهانی تولید و مصرف یک سیستم اجتماعی است که دارای قلمرو و مرز است (Wallerstein, 2010: 205). قلمرو تبلور توانمندسازی و تضعیف روابط اجتماعی تولید است (Moore, 2018: 204) و همانگونه که عده‌ای را از دسترسی به بازار مصرف باز می‌دارد، برای عده‌ای دیگر انحصار بازار مصرف را فراهم می‌کند. سرمایه‌داران با همکاری دولت تلاش می‌کنند تا برای حصول به سود مورد انتظار فضای مورد نیاز را تولید کنند. اما سرمایه‌گذاران در مناطق آزاد تجاری-صنعتی جمهوری اسلامی ایران از چنین نیرویی محروم هستند. در حالی که ورود و خروج کالا به این مناطق آزاد است، اما خروج کالا از این مناطق به سایر کشورها با محدودیت‌های قانونی متعددی همراه است. قلمروزدایی هرگز به معنای مقررات‌زدایی نیست. سرمایه‌گذاران باید بتوانند از طریق به کارگیری مفهوم قلمرو و دولت به این تضمین برسند که سرمایه آن‌ها وقتی در منطقه سرمایه‌گذاری شد در مقابل سرمایه‌های رقیب که بعداً به منطقه وارد می‌شوند، محافظت می‌شود. زمانی که مناطق آزاد تجاری-صنعتی از منظر مفاهیم فضایی مورد تحلیل و تفسیر واقع می‌شوند با شیوه معاصر تولید و مصرف جهانی متفاوت هستند. در واقع آن‌ها از الزامات فضایی که پیش شرط کسب سود و ارزش افزوده است، محروم هستند و این مسأله می‌تواند ناتوانی و ناکارآمدی مناطق آزاد تجاری-صنعتی جمهوری اسلامی ایران را در رسیدن به اهداف خود را مضاعف کند. همچنین، مناطق آزاد تجاری-صنعتی با منطبق تولید در عصر معاصر منطبق نیستند. زیرا تولید در عصر معاصر به شدت وابسته به مفهوم قلمرو و ساخت اجتماعی آن در سطوح مختلف (محل تا جهانی) است.

درآمدها و هزینه‌های سازمان مناطق آزاد کیش، قشم و چابهار

در سال‌های ۱۳۷۲ تا ۱۳۸۰ مهمترین منبع درآمد سه منطقه آزاد کیش، قشم و چابهار عوارض ورود کالا و فروش کارت مسافری بوده است. این مطلب به روشنی گرایش خاص این مناطق و شیوه عمل و تکیه مناطق در کسب درآمد را نشان می‌دهد. این مسئله دلیل روشنی دارد و آن مبنا قرار گرفتن درآمدهای جاری خود مناطق برای ایجاد زیرساخت‌ها و امکانات لازم است. از طرفی هم هر چه به سال ۱۳۹۵ نزدیک‌تر می‌شویم جمع هزینه‌های این سه منطقه از جمع درآمدهای مناطق بیشتر شده است. در این ارتباط، یکی از عوامل مهم این کاهش درآمد طبق نظر کارشناسان سازمان منطقه تجاری-صنعتی، کاهش سرمایه‌گذاری در اثر عوامل تحریمی و مسائل سیاسی است. نمودار زیر (شکل ۱) گویای این واقعیت می‌باشد.

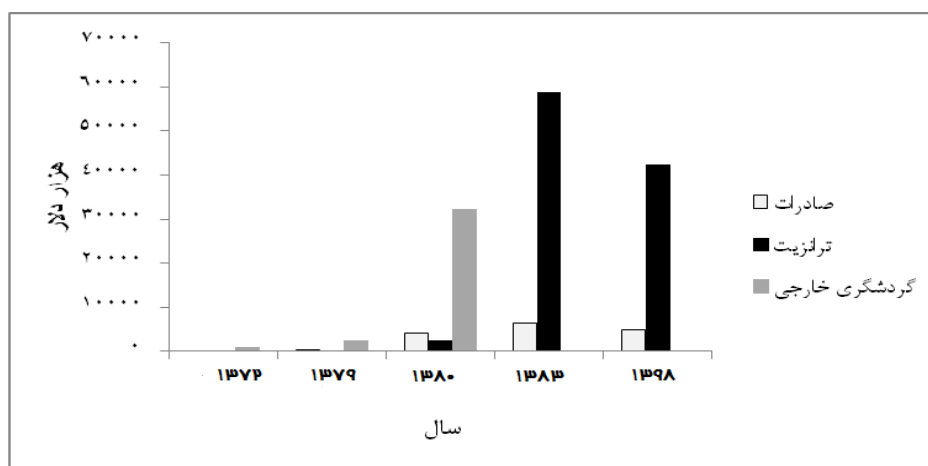

شکل ۱- میزان سرمایه‌گذاری خارجی در مناطق آزاد در بازه‌ی زمانی ۱۳۷۲ تا ۱۳۹۵

(منبع: دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد تجاری- صنعتی ایران، ۱۳۹۷)

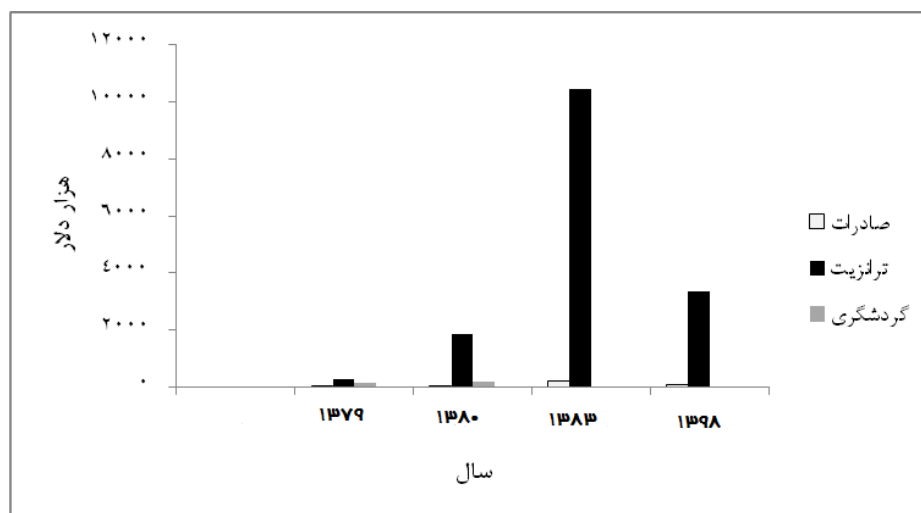
منابع عمده درآمدی مناطق آزاد تجاری-صنعتی قشم، کیش و چابهار

سه منطقه کیش، قشم و چابهار طی سالهای ۱۳۷۲ تا ۱۳۸۰ در مجموع مبلغ ۴۶۲ میلیون دلار درآمد ارزی از محل صادرات کالا (در هر سه منطقه)، گردشگر خارجی (در هر سه منطقه)، ترانزیت (در منطقه چابهار) و سوخت رسانی (در منطقه قشم) کسب کرده‌اند. جالب اینکه عمده درآمد ارزی مناطق کیش و قشم از محل گردشگری خارجی و سوخت‌رسانی بوده؛ به طوری که در کیش ۸۳ درصد و در قشم ۹۱ درصد درآمد ارزی ناشی از این محل‌ها بوده و بیشترین درآمد ارزی چابهار از محل ترانزیت کالا ۸۹ درصد بدست آمده است. در مجموع از سه منطقه آزاد یاد شده طی نه سال، (۱۳۸۹ تا ۱۳۹۸)، حدود ۷۰ میلیون دلار کالا صادر شده است؛ یعنی تنها حدود ۱۵ درصد درآمد ارزی مناطق از محل صادرات کالا بدست آمده است. با توجه به میزان صادرات غیر نفتی کشور ملاحظه می‌شود منطقه آزاد قشم طی سال‌های یاد شده کمتر از نیم درصد و دو منطقه کیش و چابهار کمتر از ۰/۰۲ درصد صادرات غیر نفتی کشور را به خود اختصاص داده‌اند. این ارقام به روشنی بیانگر میزان ناموفق بودن این مناطق در توسعه صادرات است. همچنین مناطق آزاد کیش، قشم و چابهار به ترتیب در مجموع طی سال‌های ۱۳۹۵ تا ۱۳۹۸، مبالغ ۱۳، ۱۶۶ و ۰/۷ میلیون دلار صادرات داشته‌اند. بنابراین طی دوازده سال از مبالغ ۱۳۸۶ تا ۱۳۹۸ سه منطقه یاد شده در مجموع حدود ۲۵۰ میلیون دلار کالا صادر نموده‌اند که از این میزان حدود ۹۱ درصد سهم قشم، ۸ درصد سهم کیش و یک درصد سهم چابهار بوده است. به رغم گرایش‌هایی که برای سه منطقه کیش، قشم و چابهار گفته شده، آمار نشان می‌دهد که کارکرد منطقه کیش در زمینه ترانزیت از دو منطقه دیگر به مراتب بیشتر بوده است، به طوری که طی چهار سال ۱۳۹۴ تا ۱۳۹۸ منطقه کیش حدود ۱۶۰ میلیون دلار ترانزیت داشته در حالی که قشم طی همین مدت تنها ۸۸ هزار دلار و چابهار طی نه سال ۱۳۸۹ تا ۱۳۹۸ تنها ۲ میلیون دلار ترانزیت داشته‌اند. آمار ۶ ماهه‌ی اول سال ۱۳۹۹ هم گویای واقعیت‌هایی است اینکه کیش ۴۸۳۰ هزار دلار صادرات و ۴۲۳۰۰ هزار دلار ترانزیت، و صادرات و واردات قشم به ترتیب ۴۵۰۰ و ۲ هزار دلار و چابهار هم ۹۶ و ۳۳۷۰ هزار دلار صادرات و ترانزیت داشته‌اند. نمودارهای زیر (شکل شماره ۲ و ۳) به ترتیب منابع عمده درآمدی مناطق آزاد کیش، قشم و چابهار را نمایش می‌دهند.

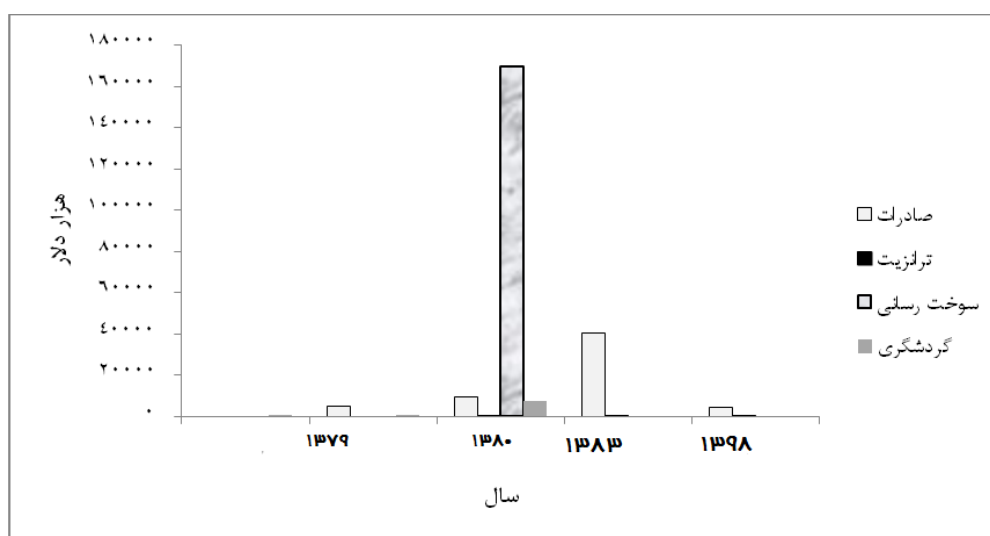
شکل ۲- منابع عمده درآمدی منطقه آزاد کیش (منبع: دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد تجاری-صنعتی ایران)

(منبع: دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد تجاری-صنعتی ایران، ۱۳۹۷)

شکل ۳- منابع عمده درآمدی منطقه آزاد قشم (منبع: دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد تجاری-صنعتی ایران)

(منبع: دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد تجاری-صنعتی ایران، ۱۳۹۷)

شکل ۴- منابع عمده درآمدی منطقه آزاد چابهار (منبع: دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد تجاری- صنعتی ایران)

(منبع: دبیرخانه شورای عالی مناطق آزاد تجاری- صنعتی ایران، ۱۳۹۷)

جذب سرمایه‌گذاری خارجی

سه منطقه کیش، قشم و چابهار تا ۱۳۸۹، یعنی طی دوازده سال، جمعاً مبلغ ۲۸۰۰/۲ میلیون دلار سرمایه‌گذاری جذب کرده‌اند که ۵۹ درصد از این رقم متعلق به کیش و ۳۹ درصد متعلق به قشم بوده و سهم چابهار طی دوازده سال تنها ۵۸/۲ میلیون دلار؛ یعنی ۲ درصد سرمایه‌گذاری خارجی در مناطق آزاد سه گانه بوده است از دلایل اصلی حضور کم‌رنگ سرمایه‌گذاران خارجی در مناطق آزاد می‌توان به کمبود امکانات و چشم انداز کلی سرمایه‌گذاری خارجی در کشور اشاره نمود (حسینی، ۱۳۹۸: ۱۲۱).

جذب سرمایه‌گذاری داخلی

طی سال‌های ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۸ سه منطقه آزاد کیش، قشم و چابهار در مجموع ۲۶۸۵۰ میلیارد ریال سرمایه داخلی خصوصی جذب کرده‌اند. از این میزان، ۸۰ درصد از آن کیش، ۱۵ درصد از آن قشم و ۵ درصد از آن چابهار بوده است. تا سال ۱۳۹۰ همچنان منطقه کیش بیشترین سرمایه‌گذاری داخلی و چابهار کمترین سرمایه‌گذاری را داشته است. در مناطق کیش و قشم بیشترین مقدار سرمایه‌گذاری داخلی وارد بخش صنعت و در منطقه چابهار بیشترین میزان سرمایه‌گذاری داخلی وارد بخش تجارت و ترانزیت شده است.

بنابر داده‌های یافت شده و مصاحبه‌های انجام شده در این زمینه، تاکنون هیچ یک از مناطق آزاد تجاری- صنعتی کشور به اهداف خویش مانند توسعه صادرات غیر نفتی دست نیافته بلکه عمدتاً به واردات کالاهای لوکس و غیرضروری به داخل کشور محدود شده‌اند. از عوامل مهم این عدم موفق می‌توان به فقدان قوانین و مقررات روشن جهت فعالیت این گونه مناطق دانست. زیرا یک منطقه آزاد که ایجاد می‌شود نیازمند ضوابط و قوانین سرمایه‌گذاری، نحوه واگذاری یا اجاره زمین،

میزان بخشودگی مالیات یا عوارض گمرکی، نحوه ورود و خروج سرمایه، مقررات پولی و بانکی و غیره است؛ اما با وجود گذشت بیش از سه دهه از تشکیل مناطق آزاد قشم، کیش و چابهار، هنوز این مناطق فاقد قوانین لازم جهت سرمایه گذاری کلیدی و فعالیت‌های اقتصادی هستند و همین امر هم دلیل عمده عدم موفقیت مناطق آزاد است. از این رو، به نظر می‌رسد تاکنون این مناطق به مرز مورد انتظار از صادرات و صادرات مجدد نرسیده‌اند. از طرفی برخی مشکلات قانونی مربوط به قوانین و مقررات بانکی و جذب سرمایه‌ها نیز بر این تأخیر تأثیر گذاشته است. علاوه بر آن، عدم ثبات در برنامه‌های سیاست خارجی کشور که پی آمد آن در سال‌های اخیر تحریم‌های متعدد شرکت‌های سرمایه گذار در این مناطق بوده، خود سبب مضاعف شدن مشکلات توسعه‌ای در این مناطق شده است. از طرفی هم، به سبب نبود ابزارهای کنترلی، مناطق آزاد مورد سوء استفاده قاچاقچیان کالا قرار گرفته و بر مشکلات قبلی افزوده است (به صورت پایگاه قاچاقچیان کالا درآمده است). بنابراین، جهت پیدایش نقش اصلی مناطق آزاد تجاری - صنعتی ج.ا. ایران باید مجموعه فضای مناسب اعم از تجمع و هماهنگی مجموعه ابزارهای نرم افزاری (کلیه قوانین، مقررات و امتیازها) و سخت افزاری (زیربنها، راه‌ها، آب، برق، ارتباطات و غیره) و محیط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی و مهم‌تر اجماع باورها بدست آید تا شاهد به نتیجه رسیدن اهداف واقعی در این زمینه باشیم.

مناطق آزاد تجاری ایران و سناریوی آینده‌ی نظام تولید جهانی

به نظر می‌رسد مجموعه تحولات پیش‌آمده در طی یک دهه‌ی اخیر، بازار جهانی را به سوی تولید و گسترش فرآورده‌های تکنولوژیک سوق داده است. پس از همه‌گیری بحران‌های متعدد مانند بحران اقتصادی آمریکا در سال ۲۰۰۸، بحران‌های ژئوپولیتیک مانند گسترش قلمروهای نیروهای بنیادگرا از قبیل داعش و بحران اخیر همه‌گیری ویروس کووید ۱۹، نقش فرآورده‌های تکنولوژیک برای تسریع مدیریت بحران‌ها را آشکارتر کرده است. در واقع، نظام تولیدی مبتنی بر تکنولوژی، از ایجاد شدن تورم و وقفه‌های طولانی جلوگیری می‌کند و امتداد فضایی عدم قطعیت را با چالش مواجه می‌کند. در نمونه‌ی اخیر و با همه‌گیری ویروس کووید ۱۹ که به مدت بیش از ۶ ماه بازارهای جهانی را در عدم قطعیت و رکود به سر برد، تلاش همگن و فشرده‌ای از به کارگیری ابزارهای تکنولوژیک صورت گرفت تا به یاری پزشکی مدرن (که کاملاً متکی بر تکنولوژی است) بیاید (ناصری، ۱۴۰۱: ۵۴). با این حال، همسنگی وضعیت تولید در مناطق آزاد اقتصادی و تجاری ایران نشان می‌دهد که این مناطق همچنان از اقتضات تولید دانش‌محور بی‌بهره است. در واقع، عدم جذابیت و فقدان زیرساخت‌های لازم برای راه‌اندازی و جذب سرمایه‌ی خارجی از جمله کاستی‌های این مناطق است که فرآیند کلان برنامه‌ریزی سیاسی در ایران را با چالش مواجه کرده است. با بررسی روندهایی که مناطق آزاد ایران در جنوب و جنوب شرق پیموده‌اند، به نظر می‌رسد که نسبتی میان این مناطق و سناریوی آینده‌ی نظام تولید جهانی وجود ندارد و دست‌کم در افق زمانی ۵ سال آینده (۲۰۲۵)، تحول خوشبینانه‌ای در عرصه‌ی تولید و فرآوری تکنولوژیک‌محور در این مناطق رخ نخواهد داد.

نتیجه‌گیری

از آنجا که سرمایه در عصر جهانی شدن و اقتصاد بازار آزاد به شدت سیال شده است، سرمایه‌گذاران هم در انتخاب فضا (قلمرو) مناطق اقتصادی و آزاد با گزینه‌های بیشتری مواجه‌اند. فضا و قلمرو هم ضمن رقابت با یکدیگر در موفقیت مناطق آزاد تجاری- صنعتی نقش غالب بازی می‌کنند. همچنین، زیرساخت‌های اجتماعی و فرهنگی هر قلمرو جغرافیایی که از قابلیت انتقال جغرافیایی پایین نیز برخوردار هستند، شرایط منحصر به فردی خلق می‌نمایند که مناطق مختلف اقتصادی را از همدیگر متمایز می‌سازد. به سبب ظرفیت اندک انتقال این ویژگی‌ها از یک قلمرو به دیگری، بنگاه‌های اقتصادی با مسأله وابستگی قلمروی روبرو می‌شوند که به شرایطی دلالت دارد که سرمایه‌گذاران و شرکت‌ها برای رسیدن به ارزش افزوده مورد انتظار به شرایط قلمروی و خاص هر منطقه وابسته می‌شوند. از طرفی، دارایی‌های یک شرکت و مؤسسه که در شکل ثابت آن در زیرساخت‌های فیزیکی و اجتماعی هزینه می‌شود، به شدت توسط سرمایه در گردش می‌تواند مورد تهدید واقع شود. زیرا نگاه سرمایه در گردش تصرف بازارهای مصرف و تولید در یک قلمرو خاص است در حالی که شرکت‌های موجود در یک قلمرو به دنبال یافتن راهی برای جلوگیری از ورود رقیبان جدید در منطقه یا ورود کنترل‌شده آن‌ها هستند. به همین خاطر اغلب یک کنش جمعی از سوی بنگاه‌ها و مؤسسات اقتصادی موجود در منطقه شکل می‌گیرد تا مسأله وابستگی قلمروی را کنترل کنند. تضاد میان سرمایه ثابت و سرمایه در گردش در فرایند گردش فضایی سرمایه می‌تواند به تقابل دیالکتیکی میان قلمروسازی و قلمروزدایی روابط اجتماعی منجر شود و مسأله موفقیت یا ناکامی بنگاه‌های اقتصادی از این طریق با سیاست‌های قلمروی و مفهوم دولت پیوند می‌خورد و سرمایه‌گذاران هم سعی می‌کنند برای حصول به هدف خود با نهادهای دولتی وارد همکاری شوند. هدف شرکت‌های سرمایه‌گذار این است که راهبردهای اقتصادی را مطابق خواسته‌ها و دستورالعمل خویش در منطقه دنبال کنند. بر این اساس، آن‌ها باید از این توان برخوردار باشند که سرمایه‌هایی که وارد قلمرو می‌شوند را مطابق با استراتژی‌های اقتصادی خود هدایت کنند و اگر موفق به کنترل آن نشوند، به دلیل اینکه سرمایه‌های جدید از تکنولوژی و دانش جدید برخوردارند، در فرایند رقابت با سرمایه جدید شکست می‌خورند. کاهش توان رقابتی یک شرکت در مقابل شرکت دیگر به کاهش سود منجر می‌شود. بنابراین، سرمایه برای کسب سود و ارزش افزوده به فضا (قلمرو) نیاز دارد. فضا هم برای کسب سرمایه امر ضروری است. نظام تولید جهانی معاصر نیز دارای سازمان قلمروی است. قلمرو تبلور توانمندسازی و تضعیف روابط اجتماعی تولید است و همانگونه که برونزها را از دسترسی به بازار مصرف منع می‌کند، درونزها انحصار بازار مصرف را به دست می‌گیرند. یعنی سرمایه‌داران با همکاری دولت سعی دارند فضای مورد نیاز را طبق علائق سودزای خود تولید کنند. اما سرمایه‌گذاران در مناطق آزاد تجاری- صنعتی جمهوری اسلامی ایران فاقد چنین قدرتی در مقابل سرمایه‌های رقیب خود هستند و تضمین محافظت از سرمایه آنها در این مورد وجود ندارد. همچنین، ورود و خروج کالا به این مناطق آزاد است، اما خروج کالا از این مناطق به سایر کشورها با محدودیت‌های قانونی متعددی همراه است. کشور ایران در مدتی طولانی، از سه دهه پیش، سیاست‌های جایگزینی واردات را به عنوان راهبرد بازرگانی خارجی خود مورد استفاده قرار داده است. این راهبرد اگرچه در آغاز، سطوحی از صنعتی شدن را در کشور پدید آورد؛ ولی به دلیل طولانی شدن اجرای آن و به اجرا در نیامدن مراحل تکمیلی و تغییر جهت نیافتن به سمت سیاست‌های برون‌گرایی، نتوانسته توسعه صنعتی و تجاری قابل قبولی در کشور ایجاد نماید.

مناطق آزاد از چارچوب و قلمرو اعمال قوانین اقتصادی، سیاسی، اداری و خدماتی که در سطح کشور اجرا می‌شود خارج‌اند و تابع مقررات خاص مناطق آزاد تجاری-صنعتی هستند. به طوری که می‌توان گفت شکلی از دولت محلی را سازماندهی می‌کنند که در کلیت قلمروسازی و قلمروگرایی کشور نقش محلی، ملی و فراملی ایفا می‌نمایند. البته این کارکردها تابع قوانین و الزاماتی از طرف دولت مرکزی ج.ا. ایران است و بر همین اساس در قوانین و قواعد رفتاری با بدنه جغرافیایی کشور از لحاظ سیاسی-فضایی متمایزند. از طرفی هم سازمان مناطق آزاد ج.ا. ایران به عنوان شاخه محلی دولت از توان مدیریتی، قانونی و مالی کمی برخوردار است. زیرا که درآمدهای سازمان مناطق آزاد ایران صرفاً بایستی در چارچوب بودجه سالانه که به تصویب هیأت وزیران می‌رسد اداره شود. همچنین هیأت مدیره سازمان توسط وزیران انتخاب می‌شوند که این اوامر حساسیت لازم را در مواجهه با نیازهای سرمایه‌گذاران ندارد. به این ترتیب، مادامی که مناطق آزاد تجاری-صنعتی جنوب و جنوب شرق ایران از منظر مفاهیم فضایی مورد تحلیل و تفسیر واقع می‌شوند با شیوه معاصر تولید و مصرف جهانی متفاوت هستند. در واقع آن‌ها از الزامات فضایی که پیش شرط کسب سود و ارزش افزوده است، محروم هستند و این مسأله می‌تواند ناتوانی و ناکارآمدی مناطق آزاد تجاری-صنعتی جمهوری اسلامی ایران را در رسیدن به اهداف خود مضاعف کند. همچنین، منطق حاکم بر مناطق آزاد تجاری-صنعتی ایران با منطق تولید در عرصه جهانی شدن منطبق نیست. زیرا تولید در عصر معاصر به شدت وابسته به مفهوم قلمرو و ساخت اجتماعی آن در مقیاس‌های مختلف است.

منابع

۱. ابراهیم زاده، عیسی و آقاسی زاده، عبدالله (۱۳۹۰)، «تأثیر منطقه آزاد چابهار بر توسعه گردشگری حوزه نفوذ آن با بهره‌گیری از مدل رگرسیون و آزمون t-test». فصلنامه جغرافیا و توسعه، شماره ۲۱، صص ۵-۲۶.
۲. برنامه دوم توسعه اجتماعی و اقتصادی جمهوری اسلامی ایران. سایت سازمان بازرسی کل کشور (۱۳ مرداد ۱۳۹۲)؛ متن کامل قانون برنامه پنج ساله دوم توسعه جمهوری اسلامی ایران (۱۳۷۵-۱۳۷۹) از: <http://www.bazresi.ir>
۳. التجایی، ابراهیم (۱۳۹۸)، «مناطق آزاد تجاری و صنعتی: ابزار راهبرد توسعه صادرات در مقایسه با سه کشور دیگر آسیایی»، فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی، شماره ۳۳، صص ۱۸۹ تا ۲۲۲.
۴. جمشیدی فرد، سعید (۱۳۹۷)، حقوق مالیاتی: معافیت مالیاتی مناطق آزاد تجاری-صنعتی، فصلنامه حسابداری، شماره ۱۹۷، صص ۱۵-۲۱.
۵. حسینی، سیدمهدی (۱۳۹۸)، «ارزیابی عملکرد مناطق آزاد ایران بر اساس تحلیل هزینه-فایده مطالعه موردی چابهار، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته اقتصاد، دانشگاه تربیت مدرس.
۶. رحیمی فر، مه‌ری (۱۳۹۱)؛ «بررسی عملکرد مناطق آزاد تجاری-صنعتی (قشم، کیش و چابهار) با تأکید بر سرمایه‌گذاری‌های داخلی و خارجی»، فصلنامه اقتصاد. شماره ۱۲، صص ۲۷-۳۳.
۷. شاکری، عباس؛ سلیمی، فریدون (۱۳۹۵)، عوامل موثر بر جذب سرمایه‌گذاری در منطقه آزاد چابهار و اولویت‌بندی آن‌ها با استفاده از تکنیک AHP، پژوهشنامه اقتصادی، شماره ۲۰، صص ۹۵-۱۳۰.
۸. شکویی، حسین (۱۳۹۳)، دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری، تهران: انتشارات سمت.

۹. شورای هماهنگی مناطق آزاد و ویژه اقتصادی (۱۳۹۰): قانون چگونگی اداره مناطق آزاد تجاری- صنعتی جمهوری اسلامی ایران، تهران: وزارت صمت.
۱۰. کریمی امیری، خدیجه (۱۳۹۱)، بررسی ظرفیت‌های بالقوه و بالفعل مناطق تجاری ایران جهت تحقق راهبرد توسعه صادرات، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته اقتصاد، دانشگاه تهران.
۱۱. مدیریت سازمان منطقه آزاد تجاری- صنعتی قشم، (۱۳۹۲): (www.gheshm.ir)
۱۲. مطالعات توسعه محور شرق، منطقه آزاد تجاری- صنعتی چابهار (۱۳۹۱): استانداری سیستان و بلوچستان. جلد اول. زاهدان: دفتر برنامه ریزی منطقه آزاد تجاری.
۱۳. ناصری، سید مهدی؛ سینکی، بهاره (۱۴۰۱)، بایسته‌های مناطق آزاد، فصلنامه اقتصاد، شماره ۷۶، صص ۴۹-۵۲.
۱۴. وفاداری، کاظم (۱۳۷۹)، بررسی نقش مناطق آزاد تجاری- صنعتی در زمینه صادرات غیرنفتی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته مدیریت دولتی، دانشگاه امام صادق(ع).

15. Begg, I. (2012). Investability: The Key to Competitive Regions and Cities?, *Regional Studies*, 36 (2): 187-193
16. Brenner, N.B. (2018). Fixity and motion: accumulation, territorial organization and the historical geography of spatial scales, *Environment and Planning D: Society and Space*, 16(4): 459 – 481
17. Cox K.R. (2001). Territoriality, politics and the ‘urban’, *Political Geography*, 20(3): 745–762.
18. Cox K.R. and Mair, A. (2018). Locality and Community in the Politics of Local Economic Development, *Annals of the Association of American Geographers*, 78(2): 307-325.
19. Cox, K.R. and Townsend, A.R. (2005). The English Politics of Local Economic Development and the American Model, *Regional Studies*, 39 (4): 541-553.
20. Gilmour, Paul.M. (2023). Free ports: Innovative trading hubs or centers for money laundering and tax evasion?. *Journal of Money Laundering Control*. 25(1): 63–71.
21. Hakimian, H. (2011). Iran's Free Trade Zones: Back Doors to the International Economy?, *Iranian Studies*, 44(6): 851-874.
22. Harvey, D. (1982). *The limits to capital*, Oxford, Basil Blackwell.
23. Harvey, D. (1985). *The Urbanization of Capital: Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization*, Baltimore, John Hopkins University press.
24. Harvey, D. (2009). *Social justice and the city*, Revised edition, Georgia, The University of Georgia Press.
25. Keshavarzian A. (2010). Geopolitics and the Genealogy of Free Trade Zones in the Persian Gulf, *Geopolitics*, 15(2): 263-289.
26. Liu, W. (2014). China's Free Trade Zones: A Study of Their Economic Effects, *China Report*, 40(4): 431-444.
27. Mamman, A., B, N., Suleiman, M. & Ishak, I. (2013). Globalization and its consequences: Malaysian managerial perspectives and implications, *Asia Pacific Business Review*, 19 (1): 102-128
28. Moore, A. (2018). Rethinking scale as a geographical category: from analysis to practice, *Progress in Human Geography* 32(2): 203–225
29. Mukhopadhyaya, B., Pradhana, R.P. and Feridun, M. (2023). Finance-growth nexus revisited for some Asian countries. *Applied Economics Letters*. 18(6): 152–163.
30. Pitzl R. G. (2014). *Encyclopedia of Human Geography*, London, GP publishing.
31. Purcell, M. (2000). The Decline Of The Political Consensus For Urban Growth: Evidence from Los Angeles, *Urban Affairs*, 22(1): 85–100.

32. Sklair, L. (2010). Competing Conceptions of Globalization, in George Ritzer and Zeynep Atalay, Readings In Globalization Key Concepts And Major Debates, West Sussex, Blackwell Publishing Ltd.
33. Taylor P.J. (2018). Materialist Framework for Political Geography, Transactions of the Institute of British Geographers, 7(1): 15-34.
34. Turok, I. (2014). Cities, Regions and Competitiveness, Regional Studies, 38(9): 1069-1083.
35. Wallerstein, I. (2010). The Modern World-System: Theoretical Reprise, in George Ritzer and Zeynep Atalay, Readings In Globalization Key Concepts And Major Debates, West Sussex, Blackwell Publishing Ltd.
36. Warf, B. (2016). Encyclopedia of Human Geography, London: SAGE publication.